

Релігія в контексті пострадянського простору: пошук пояснювальних моделей

*Роботу виконано на кафедрі соціології управління
ДДУУ*

У статті обґрунтовано можливості перевірки наявних теорій, пошук нових концептуальних рішень, а також нездатність (або слабка здатність) інструментарію вловлювати специфічні культурні особливості досліджуваних релігійних феноменів.

Ключові слова: релігійна участь, релігійність, соціологія релігії, православ'я, католицизм, релігійна традиція, порівняльні дослідження.

Миронович Д. В. Религия в контексте постсоветского пространства: поиск объяснительных моделей. В статье обосновываются возможность проверки существующих теорий, поиск новых концептуальных решений, а также неспособность (или слабая способность) инструментария улавливать специфические социокультурные особенности исследуемых религиозных феноменов.

Ключевые слова: религиозное участие, религиозность, социология религии, православие, католицизм, религиозная традиция, сравнительные исследования.

Myronovych D. V. Religion in the Context of Post-Soviet Space: Searching of an Explanatory Models. This article consider the possibility to test the existing theories and the search for new conceptual solutions, inability (or poor ability) of measuring instruments to capture the specific sociocultural features in the study of religious phenomenon.

Key words: religious involvement, religiosity, sociology of religion, orthodoxy, catholicism, religious tradition, comparative studies.

Постановка наукової проблеми та її значення. Варіативність релігійних феноменів у межах різних культурних просторів актуалізують значну кількість питань соціології релігії – від спроб дати універсальне визначення релігії та виокремити загальне ядро «релігійності» до розробки емпіричних підходів та інструментарію. Серед найбільш значущих загальносвітових тенденцій останніх десятиліть, пов'язаних із перспективами релігії у сучасних європейських суспільствах, можна відзначити такі:

- десекуляризація світу – процес, що робить класичне протиставлення «релігії» та «секулярності» не повною мірою адекватним;
- пристосування релігії до секулярних цінностей (лаїцизація лаїцизму за Ж.-П. Віллемом [1]);
- зміна характеру релігійної і церковної участі, котра проявляється у превалюванні принципу вільного вибору («еретичний імператив» П. Бергера [2]) над моделлю релігійної приналежності за традицією;
- міграційні потоки з колишніх англо-французьких колоній з відмінними від традиційних для Європи релігійними поглядами та орієнтаціями (присутність інокультурних релігійних спільнот);
- нова роль релігії як способу колективної та індивідуальної ідентичності в умовах європейського мультикультуралізму;
- усвідомлення того, що характер релігійного та світського життя у сучасній Європі з її принципами «лаїцизму» слід розглядати як «винятковий випадок» у світовій історії, який не може претендувати на роль глобального взірця.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Відзначені шляхи розвитку релігійної сфери європейських суспільств, на думку Г. Деві [3], залишають відкритими низку питань: секулярність внутрішньо властива процесу модернізації чи можна говорити про зовнішню природу цього феномену? Домінування принципу світськості в Європі обумовлено тим, що ця частина світу є більш сучасною (модернізованою), ніж інші регіони, чи світськість безпосередньо залежить від «європейськості», тобто унікальності історичного і культурного розвитку, які не можуть бути відтворені в інших умовах? Не менш важливим є і той факт, що формування багатьох дискурсів щодо особливостей розвитку сучасної релігійної сфери формувалися під впливом європейського Просвітництва. Таким чином, з урахуванням європейської винятковості та унікальності, основним завданням соціології релігії постає пошук концептуального інструментарію для адекватного відображення тих про-

цесів, що відбуваються в несвітоєвропейських соціокультурних просторах, а також пояснення «повернення» релігії у публічну сферу європейських суспільств.

Процес «повернення» релігії описується за допомогою таких термінів як «десекуляризація» (П. Бергер [4]), «деприватизація» (Х. Казанова [5]), «респірітуалізація», «невидима релігія» (Т. Лукман [6]) тощо. Серед теоретичних підходів, що постали як альтернатива класичній теорії секуляризації, можна відзначити запропоновані північноамериканськими соціологами релігії моделі «релігійного ринку» (market theory of religion) та «раціонального вибору» (rational choice theory). У європейському соціологічному середовищі поширеною була концепція релігійної індивідуалізації (individualization theory). Альтернативні теоретико-методологічні підходи мали істотний вплив на перегляд теорії секуляризації, хоча вони повністю не пояснюють усе розмаїття і поліваріативність процесів, що відбуваються в релігійній сфері європейських суспільств і орієнтовані переважно на країни Західної Європи та США.

В Україні, як і в більшості країн Західної та Східної Європи, соціологія релігії з кожним роком набуває усе більшої популярності, що зумовлено, в першу чергу, усвідомленням того, що релігія перетворюється на вагомий агент публічної сфери. Свідченням того є публічні виступи, теле- та радіоефіри релігійних діячів, присутність представників різних конфесій на політичних і світських заходах тощо. Укорінення нових релігійних практик, присутність релігійної складової частини у повсякденності вимагають більш пильної уваги і осмислення в руслі відомих теоретичних концепцій.

Серед вітчизняних і російських дослідників релігії можна відзначити роботи К. Кааріайнен і Д. Фурмана [7], М. Мчедлова [8], М. Парашевіна [9], Ю. Сінеліної [10], В. Єленського [11], І. Каргіної [12]. Інтерес до процесів, що відбуваються у релігійній сфері пострадянських країн, викликаний можливістю перевірки західних концепцій, а також пошуком нових, оскільки на цьому просторі відтворюється ситуація, що багато в чому є відмінною від процесів країн Західної Європи. Відзначені теоретичні пошуки є характерними і для соціології в цілому, оскільки, як зазначається, «сучасна соціологія релігії на Заході потребує нового концептуального інструментарію, який би допоміг у кращому розумінні мінливого сучасного світу і місця, яке в ньому займає релігія» [13]. Отож, **метою** цього дослідження є спроба виявлення застосованості західних концепцій та моделей до незахідних релігійних традицій шляхом вирішення **завдання** накладання основних світових тенденцій, представлених у частині постановки наукової проблеми цієї статті, на пострадянські реалії.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Складність процесів, що відбуваються у сучасній релігійній сфері, стала приводом для розгортання широких дискусій серед дослідників релігії щодо перегляду усталених уявлень про секуляризацію і переосмислення релігійності – ключового індикатору стану релігії в суспільстві. Останнє обумовлено поступовим усвідомленням того, що більшість досліджень спрямована переважно на вивчення номінальної, а не реальної релігійності. Недосконалість індикаторів (йдеться про кількісні дослідження), що використовуються соціологами при вивченні релігії і релігійності, вбачається у їх нездатності (або слабкій здатності) вловлювати специфічні культурні особливості досліджуваних релігій, а також повною мірою відображати ті зміни в релігійній сфері, що стають причиною появи нових організаційних форм релігії, змін у релігійних практиках тощо.

Незважаючи на значну кількість досліджень релігії, що здійснюються на пострадянському просторі, їх результати часто мають досить суперечливий характер. Крос-культурні дослідницькі проекти й досі залишають відкритим питання щодо релевантності соціологічного інструментарію при дослідженні різних культур (релігій), а також щодо можливості використання західних пояснювальних моделей та концептуальних рамок у дослідженні інших суспільств. Слід зазначити, що у більшості випадків інструментарій, який використовується соціологами для виміру рівня релігійності, тестувався переважно на представниках християнських конфесій і церков. Це обумовлює проблему вимірювання релігійності та створення уніфікованих показників, яка полягає в тому, що традиційні прояви релігійності, такі як відвідування служб, молитва, участь у таїнствах тощо «працюють» при дослідженні християнських конфесій, у той час як для випадку інших віросповідних напрямків релігії можуть навіть не стосуватися. У крос-культурних проектах, коли дослідник зіштовхується з іншими релігійними культурами, необхідно використовувати максимально уніфіковані показники, що мають сенс для більшості віросповідань, від чого значною мірою втрачається їх інформативна цінність. Ця проблема, мабуть, і не може бути остаточно вирішеною в межах кількісних дослідницьких стратегій.

У дослідженнях релігії та релігійності європейських та американських авторів переважно пропонуються показники, що акцентують увагу на її практичній реалізації. У цьому аспекті значний внесок у методологію досліджень релігійності внесли Ч. Глок [14, 334–339], Г. Олпорт [15], Дж. Фокнер і Г. де Йонг [16, 246–254]. Тоді ж явними стають деякі проблеми, зокрема неможливість створення універсального інструментарію для різних віросповідань, а також неможливість виявлення параметрів, що не змінювалися б із часом. Таким чином, консенсус щодо того, які саме індикатори повинні становити концепт релігійності, так і не був досягнутий. Однак можна сказати, що більшість дослідників виділяють такі осі: 1) віра; 2) практика і ритуали; 3) знання. Внаслідок того, що емпіричне обґрунтування сукупності показників, які б давали цілісне уявлення щодо феномену релігійності, є проблематичним, у сучасних дослідженнях переважно використовується ієрархічний підхід, у межах якого цілісне уявлення про релігійність вже не є основною метою аналізу, оскільки вивчаються її окремі складники. У межах згаданих вище порівняльних досліджень у більшості випадків досить докладно буває представлено два виміри релігійності – диспозиційний та функціональний (самоідентифікація та релігійні практики).

У більшості крос-культурних досліджень питання щодо релігії можна об'єднати в такі групи:

- приватна (суб'єктивна) релігійність (віра в Бога, частота молитов, суб'єктивний рівень релігійності);
- публічна (суспільна) релігійність (частота відвідування релігійних служб, участь у волонтерських релігійних організаціях тощо);
- ставлення до релігії (важливість релігійних цінностей);
- релігійний бекграунд (конфесійна приналежність батьків, релігійне виховання тощо).

У контексті вищезгаданого розробка дослідницького інструментарію для випадку пострадянських суспільств є неможливою без урахування цілісної історичної та соціокультурної картини регіону задля адекватної інтерпретації отриманих даних. Саме на цьому акцентує свою увагу М. Томпка, підкреслюючи необхідність створення спеціальної, відмінної від західної, методології для вивчення Східного християнства (православ'я). Останнє має специфічні культурні нормативні принципи, що впливає на повсякденні релігійні практики та особливості релігійної участі. Вивчення цих особливостей вимагає побудови альтернативних теоретичних підходів, що дозволили б зрозуміти «внутрішню єдність православ'я як релігії і культури одночасно» [17, 251–265]. Тобто, не дивлячись на спільність християнських цінностей, що лежать в основі європейських суспільств, а також процеси глобалізації, було б помилковим говорити про подібність релігійних практик на сході і заході Європи, оскільки історичний і релігійний розвиток цих регіонів є відмінними як за своєю природою, так і за змістовним наповненням.

Щодо відмінностей між східним і західним християнством, то варто зауважити – вони розглядаються як певні ідеальні типи. Метою подібної процедури є не суворі характеристики відзначених релігійних традицій, а їх порівняння із зазначеними ідеальними типами, з наступним урахуванням відмінностей при виробленні соціологічного інструментарію та проведенні досліджень. У цьому контексті особливо значимими є відмінності:

1) громадська думка – в країнах Східної і Західної Європи по-різному оцінюють зміни і перспективи сучасної релігії, відрізняється і динаміка рівня довіри до релігійних інституцій (на сході рівень довіри до релігійних інститутів є стабільно високим протягом останнього десятиліття);

2) рівень релігійності в цілому, і особливо серед молоді, демонструє висхідну динаміку в східно-європейських суспільствах, тоді як на заході Європи він зменшується (у період із 1975 по 1998 р. частка вірян, що відвідують церкви в Західній Європі, знизилася майже вдвічі – з 39,5 % до 21 %) [18, 90];

3) відмінність у механізмах релігійного залучення особистості обумовлює відмінність у стилях релігійної участі. Характерним аспектом, що доповнює релігійну картину в пострадянських країнах із домінуванням православ'я (України, Росії, Білорусі), є, з одного боку, досить високий рівень самоідентифікації респондентів із певною релігією, а з іншого – досить низький рівень релігійної участі (відвідування релігійних служб, виконання релігійних настанов у повсякденному житті, участь у житті громади тощо) порівняно із західноєвропейськими країнами. Так, згідно із даними європейського соціального дослідження 2004 та 2008 рр. [19], респонденти в Україні частіше за опитаних у більшості інших європейських країн вважають себе такими, що належать до певної релігії. Найбільші частки релігійних осіб (більше 90 %) зафіксовані серед жителів Кіпру і Польщі, тоді як найменше таких в Естонії (28 %) і Швеції (32 %). Україна ж за відповідною часткою входить до сімки

досліджуваних країн після Кіпру, Польщі, Португалії, Ірландії, Словаччини та Болгарії. У 2008 році в Україні ця частка становила 75 %. З іншого боку, якщо 35 % жителів Західної Європи відвідують служби частіше одного разу на місяць, серед респондентів України, Росії та Білорусі ця цифра становить 13,5 %. Тобто ті, хто ідентифікує себе як православного вірянина, рідше відвідують церкву, ніж католики чи протестанти. Ця тенденція тісно пов'язана з особливостями православ'я, саме тому рівень релігійної участі у цьому випадку не може інтерпретуватися у тих самих пояснювальних рамках, що і для Заходу.

Як відзначає М. Томпка, православ'я відрізняється від західного християнства за низкою аспектів, зокрема за особливостями релігійної участі. У цьому контексті слід відрізнити «практичні настанови» або «православну практику» від офіційних норм, відповідно до яких щотижнева участь в службах є обов'язковою. На рівні ж повсякденних практик вона залишається формальною. Виходячи з цього, деякі дослідники вважають, що віряни, які ідентифікують себе з православними, але відвідують служби нерегулярно, тим не менш, можуть розглядатися як православні, оскільки самоідентифікація займає домінуючу позицію відносно релігійних практик та участі. Як відзначає А. Агаджанян [20, 217–241], православ'я, як і релігія в цілому, відродилося на пострадянському просторі як певний «великий наратив», велич якого робить його потужним символічним ресурсом, практично незалежним від регулярних релігійних практик. Таким чином, якщо для одних груп в їх конфесійній самоідентифікації вирішальну роль відіграє включеність респондентів у релігійну практику, то для інших – загальна культурно-цивілізаційна орієнтація;

4) інституалізація, формалізація і відтворення релігійних практик, зразків і стандартів на Заході перебуває під тотальним контролем церкви (хоча можна говорити про два модуси релігійності – церковно зорієнтованого католицизму і більш вільного від контролю церкви протестантизму). На Сході домінують локальні регіональні релігійні практики і неформальні релігійні мережі, дещо віддалені від інституційних релігійних зразків (самі ж православні ієрархи відзначають поширення так званих псевдоправославних практик з елементами язичництва та окультизму). Контролююча влада церкви є слабкою, при цьому легітимізація влади відбувається не стільки завдяки її інтелектуальній силі чи особливостям церковної організації, а, скоріше, завдяки тій ролі, яку православна церква відіграє у «керівництві» символічним універсумом через літургію і таїнства;

5) аргументація і трансмісія релігійної традиції і пов'язаний з нею соціальний контроль відрізняється в обох культурах. Для західного християнства характерним є чіткий механізм вироблення та передачі догматичних норм і правил (катехізис) через розвинену систему церковних шкіл і теологічних факультетів; православ'я у догматичному плані є менш формалізованим, відрізняється меншою диференціацією поглядів на сфери профанного і сакрального, більш містичною, і в цьому аспекті є більш цілісним;

6) відрізняється у досліджуваних релігійних культурах і об'єкт релігійних орієнтацій. У православ'ї релігійні орієнтації меншою мірою, ніж на Заході, є орієнтованими на індивідуальний вибір. Роль особистості тут нівелюється прагненням бути частиною символічної (семіотичної) і соціальної спільноти, в межах якої достатньо простору для індивідуальних варіацій, але не для релігійного індивідуалізму. Раціональний характер Західної релігійності формувався в тісній взаємодії з ідеалом індивідуальної автономії і приватного простору (у протестантській культурі основний акцент робиться на прямому зв'язку між особистістю і Богом). При цьому сама межа між публічним і приватним залежить від сили або слабкості простору «громадянського суспільства», де трапляються і змагаються різні постачальники «символічних товарів». Саме тому традиційна європейська дихотомія «публічне–приватне» не завжди може бути застосованою до посткомуністичних суспільств;

7) загальні принципи «laïcité» виконуються у більшості західноєвропейських країн, зокрема, принцип обопільної нейтралітету релігій і держави. Принцип світськості є загальноєвропейським надбанням, «у багатьох відносинах – історично і юридично – Європа, по суті, є світською» [21, 77–89]. Історично сформованим паттерном взаємовідносин православної церкви і держави став принцип «симфонії» релігії і політики, який створив умови для конструювання релігійно-національної ідентичності з орієнтацією на традиціоналістські (комунітарні) цінності та сформував негативне ставлення до релігійного плюралізму на тлі патерналістських настроїв і неприйняття будь-якої релігійної конкуренції. Поняття «традиційна релігія» є елементом дискурсу, спрямованого на збереження певних привілеїв щодо «традиційних» релігій. Поряд із тим, певними пострадянськими політичними елітами релігійне відродження використовується для включення традиційної консер-

вативної ідеології в державну ідеологію, для пропагування консервативних моральних принципів та пошуку підтримку ідеї сильної політичної влади.

Висновки. Соціологічні теорії, на основі яких здійснюється концептуалізація і відбір показників для порівняльних досліджень, багато в чому є продуктом тієї культури, в межах якої вони були розроблені, а тому не можуть безпосередньо використовуватися для продукування адекватного знання у конкретних умовах пострадянських суспільств.

Пояснювальні концепції та моделі, що існують в межах сучасної західної соціології релігії, потребують певного перегляду з метою подолання впливу західної християнської традиції, що обумовлює процес відбору основних критеріїв та індикаторів у дослідженнях релігійної сфери незахідних релігійних традицій та православ'я зокрема. В умовах пострадянських суспільств самореференція з православ'ям часто стає свого роду «знаком приналежності», за допомогою якого індивід вбудовує себе в суспільство і культуру за відсутності дійсно релігійної складової частини.

Список використаної літератури

1. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го століття [Текст] : пер. з фр. / Ж.-П. Віллем. – К. : Дух і Літера, 2006. – 331 с.
2. Бергер П. Церковь как предприниматель. Общество в эпоху плюрализма требует новой стратегии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://religion.ng.ru/people/2003-08-06/7_strategy.html. – Назва з екрана.
3. Davie G. New Approaches in the Sociology of Religion: A Western Perspective [Text] / G. Davie // Social Compass. – № 51(1). – 2004. – P. 73–84.
4. Berger P. L. Secularization and de-secularization. Religions in the Modern World: Traditions and Transformations [Text] / P. L. Berger, P. Fletcher, H. Kawanami, D. Smith, L. Woodhead (eds.). – London : Routledge, 2003. – P. 291–297.
5. Casanova J. Public Religions in the modern world [Text] / J. Casanova / Chicago : University of Chicago Press, 1994. – P. 13.
6. Luckman T. The Invisible Religion: The Problem of Religion in the Modern Society [Text] / T. Luckman. – NY : Macmillan, 1967.
7. Каарияйнен К. Религиозность в России на рубеже ХХ–ХХІ столетий [Текст] / К. Каарияйнен, Д. Фурман // Общественные науки и современность. – 2007. – № 1. – С. 108.
8. Мчедлов М. П. Общие вопросы религиозной идентичности. К постановке проблемы, условия ее объективного анализа [Текст] / М. П. Мчедлов // Религия в самосознании народа (религиозный фактор в идентификационных процессах) / отв. ред. М. П. Мчедлов. – М. : Ин-т социологии РАН, 2008. – С. 13–33.
9. Парашевін М. Релігія та релігійність в Україні [Текст] / М. Парашевін ; за ред. С. Макеєва, пер. слово О. Іващенко. – К. : Ін-т політики ; Ін-т соціології НАН України, 2009. – 68 с.
10. Синелина Ю. Ю. Взаимосвязь религиозных и политических ориентаций православных россиян [Текст] / Ю. Ю. Синелина // Религия в самосознании народа (религиозный фактор в идентификационных процессах) / отв. ред. М. П. Мчедлов. – М. : Институт социологии РАН, 2008. – С. 135–158.
11. Єленський В. Релігія після комунізму (Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств) [Текст] / В. Єленський. – К. : Наук. думка, 2002. – 424 с.
12. Каргина И. Г. Самоидентификация верующих: религиозная мотивация [Текст] / И. Г. Каргина // Социологические исследования. – 2003. – № 1. – С. 18–28.
13. Davie G. Religion in Modern Europe. A Memory Mutates [Text] / G. Davie. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2000.
14. Глок Ч. Индивид и его религия [Текст] / Ч. Глок // Религия и общество : хрестоматия по социологии религии / сост. В. И. Гараджа, Е. Д. Руткевич. – М. : АспектПресс, 1996. – С. 334–339.
15. Олпорт Г. Становление личности [Текст] / Г. Олпорт // Избранные труды / [пер. с англ. Л. В. Трубичиной и Д. А. Леонтьева]; под общ. ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 382 с.
16. Faulkner J. E. Religiosity in 5-D: An Empirical Analysis [Text] / J. E. Faulkner, G. F. de Jong // Social Forces. – Vol. 45, No. 2 (Dec., 1966). – P. 246–254.
17. Tomka M. Is Conventional Sociology of Religion Able to Deal with Differences between Eastern and Western European Developments? [Text] / M. Tomka // Social compass. – 2006. – № 53(2). – P. 251–265.
18. Pollack D. Religious change in Europe: theoretical considerations and empirical findings [Text] / D. Pollack // Religion and Democracy in Contemporary Europe. – London, 2008. – P. 90.
19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europeansocialsurvey.org>
20. Религия и светское государство. Принцип laïcité в мире и Евразии [Текст] / под. ред. А. Агаджаняна, К. Русселе. – М. : Франко-российский центр гуманитарных и общественных наук в Москве, 2008. – С. 217–241.

21. Willaime J.-P. «Religion in Ultramodernity», in Theorising Religion [Text] / J.-P. Willaime // Classical and Contemporary Debates / ed. by James A. Beckford, John Walliss. – Aldershot, Ashgate. – 2006. – P. 77–89.